

BUXORO MADRASALARIDA TA'LIM-TARBIYA TIZIMIGA OID AYRIM
MULOHAZALAR

Ergasheva Dildora Vahobiddin qizi

BuxDPI I bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Sharq ilm maskani va gavhari bo'lgan Buxoro madrasalaridagi ta'lim-tarbiya tizimi haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *Amir Shohmurod, mutafakkirlar, donishmandlar, madrasalar, «ilmi faroiz», «taqsim ilmi», geometriya, tarix, geografiya, handasa va hokazo.*

Tarixiy adabiyotlarda yozilishicha, XVII XVIII asrlarda Buxoroda maktab-maorif sohasida ayrim o'zgarishlar amalga oshirilgan. Amir Shohmurod (1785-1800) hukmronligi davrida madaniyat, adabiyot, yoshlarga ta'lim-tarbiya berish ishlari birmuncha rivojlangan, biroq uning o'g'li amir haydar (1800-1826) hukmronligi davrida ilm-fan, madaniyat, jumladan, maktabxonalarda ta'lim-tarbiya ishlari ancha e'tibordan chetda qolgan. Madrasalarda tarix ta'limi sohasida eski bilimlar berilgan, tarix darslari noma'lum muallifning «tarixi iskandariy» hamda alouddin otamalik juvayniyning (1236-1283) «tarixi jahongushoy» asari bo'yicha o'qitilgan. O'sha davr manbalarini o'rganish natijasida ilohiyot va huquq fanlari bo'yicha viii-ix asrlardagi bilimlarga asoslangan holda ta'lim berilganligi aniqlandi. Talabalar xohishlariga qarab qo'shimcha ravishda ayrim fors shoirlarining ijodlari o'rganganlar hamda sharq tabobatidan bilim olganlar, arifmetika, algebra va geometriyadan boshlang'ich bilimlar esa o'quv rejasidan tashqari qo'shimcha tarzda berilgan. Madrasa talabalari uch bosqichda o'qishgan. Bosqichlarning biridan ikkinchisiga o'tish uchun sinov-imtihon olinmagan, balki ma'lum darsliklar o'zlashtirib bo'linganidan so'ng boshqalariga o'tilavergan.

Madrasalarda to'liq kursni o'qib tamomlash uchun talabalardan falsafa va huquq fanlariga oid taxminan 137 darslik-qo'llanmani o'zlashtirish talab qilingan. Zero, maktabxona va madrasalarda darslar arab va fors tillarida olib borilgan.

Qo'qon xonligi tasarrufidagi madrasalarda «ilmi faroiz», «taqsim ilmi» kabi geometriya va arifmetikaga oid darsliklardan foydalanilgan.

Xix asr oxiri xx asrning boshlarida ma'rifatparvarlar bola ta'lim-tarbiyasiga katta e'tibor qaratganlar. Turkistonda yangi usul maktablari ochilgunga qadar ikki xil:

- 1) musulmon maktabxona va madrasalari;
- 2) rus-tuzem maktablari (bu tipdagi maktablarga gimnaziya va litseylar ham kiradi) faoliyat ko'rsatgan.

Eski tipdagi (musulmon) maktab va madrasalarning o'qitish usuli, darsliklari yangi usul maktablarining o'qitish usuli va darsliklaridan tubdan farq qilib, yangi usul maktablarida diniy hamda dunyoviy ilmlar uyg'unlikda o'qitilgan.

Turkistonda xx asrning boshlarigacha maktab va madrasalarda o'qitish «hijjai qadimiy» («tahajji usulida»), ya'ni kitoblardagi matnlarni yod olish usulida amalga oshirilgan. Bu usul juda qadimiy va murakkab usul hisoblansada, turkiston maktabchiligida (bu o'rinda maktabxona, masjid va madrasalar nazarda tutilmoqda. Sh.n.) asosiy o'qitish usuli bo'lib keldi. Maktabxonalarda qat'iy dars jadvali va muayyan o'quv rejasi bo'lmagan. Ularda islom asoslaridan tashqari, arifmetika, geometriya, geografiya, astronomiya, tarix, tibbiyot kabi fanlarga oid bilimlar berilgan. Biroq ushbu yo'nalishdagi dunyoviy fanlardan eskirgan ma'lumotlar taqdim etilgan. Geografiyaga oid o'quv materiallari «ma'lumotul ofoq», tibbiyotga oid ma'lumotlar esa «shifoul qulub» kabi kitoblardan o'rgatilgan. Ayrim mutafakkirlar va olimlarning pandnoma, nasihatnoma asarlari ham o'qitilgan.

O'g'il bolalarnikidan farqli ravishda qizlar maktabxonalarida mumtoz shoirlar ijodini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ularda qizlar tarbiyasining o'ziga xos jihatlari, chunonchi, uy-ro'zg'or tutish, pazandalik, pokizalik, sharqona odob-axloq kabilarga o'rgatuvchi aliy nazimoning «ta'limi banot», olimat ul-banotning «muosharat odobi», faxriddin ibn rizouddinning «oila», «tarbiyali xotun» kabi darsliklaridan foydalanilgan.

1917 yildan boshlab, maktabxona va madrasalarda rus tili ham o'qitila boshlandi. Shu yili o'zbekiston hududida rus tilida o'qitiladigan maktablar soni 160 taga yetdi. Musulmon maktablarida o'quvchilarning yoshi, ruhiy xususiyatlari hisobga olinmagan. Bir vaqtning o'zida turli yoshdagi bolalar bir xonada o'qitilgan. Ma'rifatparvar pedagog s.ayniy eski maktab haqida eslab, maktabxonaning juda tor, qorong'i bo'lganligi, yorug'lik faqat eshik tirqishlaridagina tushganligi, pol o'rniga bo'yra tashlanganligi, qishda juda sovuq bo'lganligini yozadi.

Musulmon maktabxonalarida dars beruvchilar mulla, domla deb yuritilgan, ularning aksariyati o'qishni bilsalarda, yoza olmas edilar. Demak o'z o'quvchilariga ham yozishdan saboq bera olmasdilar. V.v.bartol'dning fikricha, turkistonda quyi maktablar, savod maktablarini eron atamasi bilan «dabiriston» deb atalib kelingan. Bu atama alisher navoiyning «mahbub ul-qulub» asarida ham uchraydi, adib asarning 18-faslini «dabiriston ahli zikrida» deb ataydi. Bunda, u o'qituvchilar faoliyatining salbiy jihatlari ko'rsatadi. Navoiy asarlarida «dabiriston» atamasiga nisbatan «maktab» so'zi ko'proq qo'llanilgan.

Musulmon maktablarida o'zbek tilining grammatik qurilishiga oid ma'lumotlar berilmagan. Domla va otinoyilar bolalar yoshi, ruhiy xususiyatlari va ta'lim-tarbiya talablarini nazarda tutuvchi maxsus darsliklar tuzishga e'tibor qilishmagan. Maktabxona va madrasalarda «haftiyak», «chor kitob», «so'fi olloyor», «tajvid», «farzi ayn», «qur'on» sura va oyatlari, «devoni fuzuliy», «devoni bedil», «devoni amir navoiy» kabi kitob va she'riy to'plamlar o'qitilgan. Bu haqda jadid ma'rifatparvarlari a.avloniy, m.behbudiy, h.muin, munavvarqori abdurashidxonovlar ushbu o'qitilajak asarlarni bolalar yoshiga mos emasligi, ularning ruhiy dunyosiga zid ekanligini ta'kidlaydilar, shuning uchun maktabxonaldagi darslik va o'quv qo'llanmalar hamda ta'lim-tarbiya tizimini zudlik bilan isloh qilish lozim

deb hisoblaydilar. 1905 yilda ma'rifatparvarlarning harakatlari o'z natijasini berdi. Shu yildan keyingina maktabxonalarining ta'lim tizimi bir qadar isloh qilindi.

O'rta osiyo rossiya tomonidan bosib olingach, siyosiy-ijtimoiy sohalarda bo'lgani kabi, ta'lim tizimida ham ayrim o'zgarishlar amalga oshirildi. O'lkaning yer usti va yer osti boyliklari ruslar tomonidan o'zlashtirildi, turkiston xalqining ma'naviy-madaniy merosini o'rganuvchi sharqshunos olimlar o'lkaning tarixi va ma'naviy-madaniy taraqqiyotini yorita boshladilar. O'lka yerli xalqini ruschadan «savodli qilish», yangi iqtisodiy savdo-sotiq tuzilmasiga mos «mirzo»larni yetishtirish, mustamlakachilarning bolalariga bilim berish maqsadida 1865-1870 yillardan boshlab rus-tuzem maktablari, gimnaziya ochildi, ularga mos darslik va qo'llanmalar yaratildi.

O'zbekiston davlat arxivi materiallari tahlilining ko'rsatishicha, 1902-1935 yillar davomida yaratilgan darsliklar, hukumatning ta'lim tizimi islohotiga oid bir qator farmoyish va qarorlari matbuotda muntazam e'lon qilib borilgan.

«vkp(b) markaziy komitetining 1930 yil 25 iyul farmoyishiga binoan, o'zbekiston kompartiyasi markaziy komiteti va o'zbekiston sssr xalq komissarlari soveti respublikada 1930-1931 o'quv yilidan boshlab umumiy majburiy boshlang'ich ta'limni joriy qilish haqida qaror qabul qildi. Bu tadbir respublikadagi maktab-maorif ishining keyingi taraqqiyot yo'lini belgilab berdi. O'zbekiston kompartiyasi v s'ezdida o'zssr markaziy ijroiya komiteti va xalq komissarlari soveti tomonidan 1930 yil 15 sentyabrda qabul qilingan «respublikada bolalar va o'smirlar umumiy majburiy boshlang'ich ta'limini joriy etish to'g'risida»gi qarorini tasdiqlandi. O'zssr xalq komissarlari soveti huzurida umumiy majburiy boshlang'ich ta'lim ishiga rahbarlik qiluvchi maxsus respublika komiteti tuzildi.

Bundan tashqari, 1933 yil fevralda vkp(b) markaziy komiteti «boshlang'ich va o'rta maktablarning darsliklari haqida» qaror qabul qildi» .

Yuqorida qayd etilgan hujjatlar, o'tmishda maktab va madrasalarda amalda bo'lgan ta'lim mazmuni va o'quv vositalarini o'rganish natijalarining ko'rsatishicha:

1) asosan mutafakkirlar, donishmandlar tomonidan yaratilgan ilmiy hamda badiiy asarlardan maktab va madrasalarda darslik sifatida foydalanilgan;

2) mazkur manbalarda turli sohalardagi bilimlar asosan integratsiyalashtirilgan holda bayon etilgan;

3) maktab va madrasalarda barqaror o'quv rejaları asosida qat'iylashtirilgan ta'lim mazmuni mavjud bo'lmagan;

4) maktab va madrasalardagi ta'lim mazmuni va o'quv vositalari asosan o'quvchilar, toliblar, mudarrisning hohishlari va ixtiyoriy tanlovlar asosida belgilangan;

5) maktab va madrasalarda muayyan ta'lim tizimi va darsliklarning mavjud bo'lmaganligi, mutolaa usulining ustuvorligi o'quvchi hamda talabalar yozma savodxonligining sekin rivojlanishi, ular o'rganadigan bilimlarning davrlar o'tishi bilan eskirishiga olib kelgan. Ularning barchasi ta'lim tizimida muayyan ta'lim mazmuni va barqaror darsliklarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirgan;

6) o'rta osiyoning rossiya tarkibiga majburan kiritilish o'lka ta'lim tizimida ayrim o'zgarishlarning amalga oshirilishiga zamin yaratgan. Xususan, o'lkada ta'lim muassasalarining yangi shakli rus-tuzem maktablari va gimnaziyalar vujudga kelgan. Garchi ularda avvalo chor rossiyasining mustamlakachilik manfaatlari nazarda tutilgan bo'lsa-da, taraqqiyparvar rus ziyolilari tomonidan yaratilgan darslik va qo'llanmalar ta'lim tizimiga yangilik olib kirgan;

7) jadid maktablarida amal qilgan, millat ziyolilari tomonidan yaratilgan darslik, o'quv qo'llanmalari esa yoshlarda millatparvarlik, madaniy-ma'rifiy merosni ardoqlash, milliy urf-odat va an'anaga rioya etish, o'zbek tilini asrab-avaylash va rivojlantirish kabi fazilatlarni tarkib toptirishga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hayitov H. A. Sharq mumtoz adabiyotida ohang talqini //Мировая наука. – 2019. – №. 8. – С. 3-5.
Hayitov H. A. Literary influence and artistic image //Экономика и социум. – 2019. – №. 8. – С. 11-14.
2. Ahmadovich H. H., Amrulloevna S. D. XX ASR QISSACHILIGI TARAQQIYOTIDA FOLKLORNING LATIFA JANRI TA'SIRI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 302-304.
3. Ahmadovich H. H. Expression of Folklorisms in the Works of Ghafur Ghulam //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2022. – T. 14. – С. 101-105.
4. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH SINFLARDA O 'ZBEK QISSALARI TAHLILINING INNOVATSION USULLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 350-352.
5. Ahmadovich H. H. et al. O 'RXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TO 'G 'RISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 349-350.
6. Ahmadovich H. H. et al. IJODIY TOPSHIRIQLAR O 'QUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 293-294.
7. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH TA'LIMDA O 'ZLASHTIRISH JARAYONINING PSIXO-DIDAKTIK ASOSLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 332-334.
8. Ahmadovich H. H. et al. O 'QUVCHILARNING BILUV FAOLLIGINI OSHIRISHGA QARATILGAN DARSDAN TASHQARI ISHLAR VA ULARNI TASHKIL ETISH METODIKASI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 343-345.
9. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O 'QUVCHILAR O 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 306-309.

10. Ahmadovich H. H., Aminovna A. S. BOSHLANG 'ICH SINF O 'QISH DARSLARIDA DIDAKTIK O 'YIN VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 100-102.

11. Ahmadovich H. H., Amrulloevna S. D. RUNN BITIKLARI AXLOQ VA VATANPARVARLIKNING YUKSAK NAMUNASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 248-250.

12. Ahmadovich K. H., Bahridinovna S. G. Development and practical application of acmeological technologies of student assessment diagnose //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – T. 11. – №. 6. – C. 141-145.

13. Ahmadovich K. H., Zokirovna Z. A. G. THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 25. – C. 133-137.

14. Ahmadovich K. H., Nodirkulovna A. I. Theory of Fairy Tales in Primary Grades, The Nature of the Fairy Tale Genre //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 7. – C. 130-133.

15. BuxDUPI H. A. H. et al. AKMEOLOGIYA VA UNING O'QUVCHILAR O'ZLASHTIRISHINI TASHXISLASHDAGI O'RNI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 415-417.

16. Хайтов Х. Адабиётда кулгидан фойдаланиш анъанасининг асослари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/5. – С. 49-52.

17. Ҳайитов Ҳ. А. ЛЎЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЛАТИФАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ //Интернаука. – 2021. – №. 17-4. – С. 51-52.

18. Hayitov H. A. QUSHLARGA IBRAT-HAZRATI XIZR! //Интернаука. – 2020. – №. 12-3. – С. 72-73.

19. Khoja o'g'li T., Ahmadovich K. H. Advanced Characteristics of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 9. – C. 1-4.

20. Khaitov H., Amonova S. ЎЗБЕК ҲИКОЯ ВА ҚИССАЛАРИДА КУЛГИ МАДАНИЯТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 140-144.

21. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O 'QUVCHILAR O 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 306-309.

22. Axmadovich X. X. et al. ENG QADIMGI MA'RIFIY YODGORLIKLARNI O 'RGANISHNING AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 281-285.

23. Ҳайитов Ҳ. А. ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 3. – C. 679-687.

24. Akhmadovich H. H. Khoja nasriddin afandi as people's hero //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 2. – C. 1562-1565.

25. Akhmadovich K. K. Symbolism of Birds in Uzbek Literature //International Journal on Integrated Education. – T. 3. – №. 4. – C. 59-63.